

Вступ

Ці 22 есеї про українські романи – від Пантелеймона Куліша до Ірени Карпи – перша книжка із серії «Усе, що ви хотіли знати про українську літературу» від улюбленої критикеси Тетяни Трофименко й видавництва Vivat.

Почнімо з романів, адже романи – це **круто!**

Цей жанр віддавна вважається авторитетним і значущим. Усі автори мріють хоч колись створити не збірку оповідань і не повість, а саме **великий роман**, який стане бестселером і завоює прихильність читачів усього світу. (Навіть якщо автор каже, що не мріє, – не вірте йому!)

Саме романи (у класичному розумінні) ґрунтовно й панорамно відображають життя тієї чи іншої доби. У них порушуються ключові для суспільства питання – й іноді даються відповіді. Романи фіксують стильові й світоглядні зміни в мистецтві. Словом, без романів важко зрозуміти загальну картину літпроцесу. Нині багато говориться про потребу перепрочитання ключових творів української літератури, щоб зрештою змінити уявлення про неї як про набір садомазохістських текстів, які лише оспівують страждання нашого народу. Не факт, що перепрочитання підтвердить цю гіпотезу, але очевидно, що його час настав. І почати варто саме з романів.

У книжці ви знайдете есеї про твори, що входять до програми зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), адже насамперед мені б хотілося, щоб фокус сприйняття класичної й сучасної української

літератури змінився в молоді. Є тут тексти про однозначно знакові для історії літератури твори (проте це не означає, що їх неодмінно слід хвалити!), які не входять до шкільної програми. Декілька романів просто подобаються мені особисто (здогадаєтесь які?). Звісно, це дуже суб'єктивно, але й літературознавство не точна наука! Це стосується, до речі, і жанрового визначення: межа між повістю й романом не вимірюється лише обсягом тексту чи кількістю персонажів (роман більший, повість менша). Точніший критерій – значущість проблем, які зачіпає автор чи авторка (саме тому, скажімо, я даю етапну для української літератури «Царівну» Ольги Кобилянської як роман, хоча в більшості джерел ви прочитаєте, що це повість).

Для тих, кого дратує назва «Усе, що ви хотіли знати про українську літературу», зауважу, що вона, звісно, провокативна. Написати в одній книжці про всі романи нашої літератури неможливо, а поділяти їх на гірші й кращі узагалі невдячна справа, адже в кожного «гіршого» тексту є свої прихильники і хто сказав, що вони не мають рації?

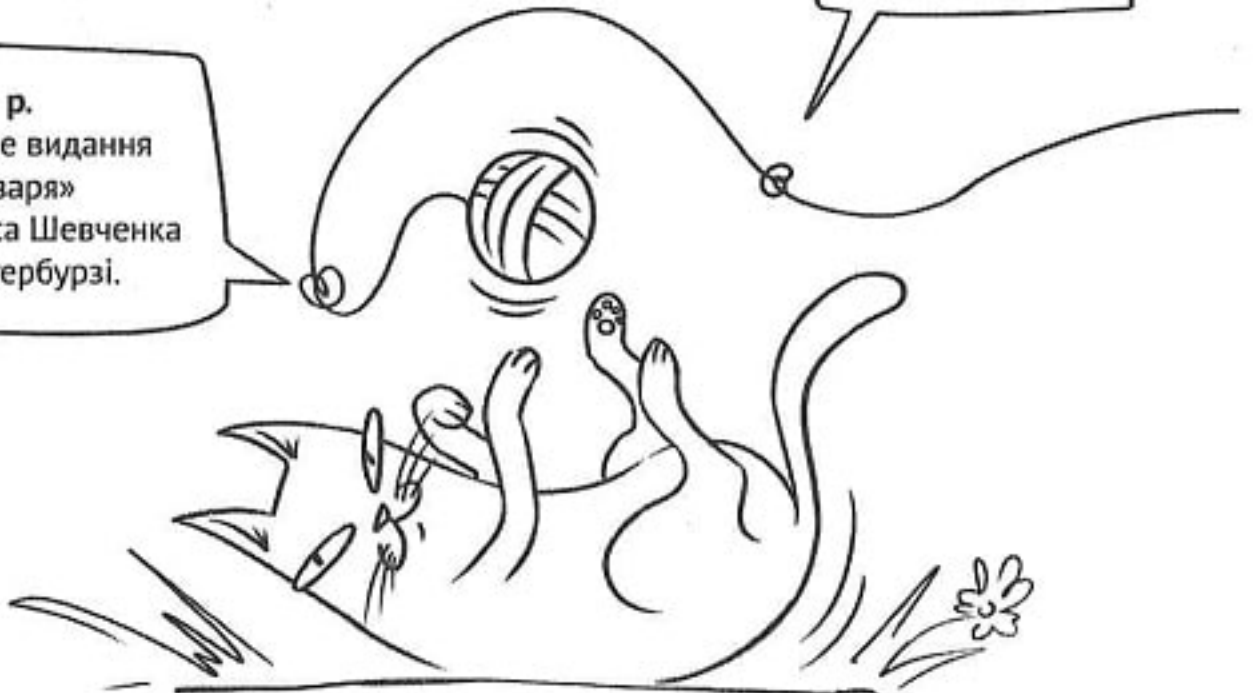
Отож у цій книжці не варто шукати чергової версії канону української літератури: про багатьох інших, не згаданих тут, але, безперечно, вартих уваги письменників буде нагода поговорити далі, бо ж розмова про літературу нескінченна. Варто наголосити також, що працю над виданням було завершено до 24 лютого 2022 року, тому в окремих моментах «наша русофобія є недостатньою», а розгляд творчості авторів і авторок варто буде продовжити з урахуванням актуального суспільно-політичного контексту.

*Щиро ваша,
улюблена критикеса*

ХІХ СТОЛІТТЯ

1840 р.
перше видання
«Кобзаря»
Тараса Шевченка
в Петербурзі.

1842 р.
повне видання
«Енеїди» Івана
Котляревського
в Харкові.

ІДЕОЛОГІЯ

Народництво – система поглядів, орієнтована на служіння українському народові та подолання колоніальної залежності; головні риси – просвітництво, патріотизм, піднесення національних цінностей; закритість, консервативність, патріархальність.

ГОЛОВНІ ЛІТЕРАТУРНІ НАПРЯМИ

Романтизм

Заперечення раціоналізму, увага до внутрішнього світу персонажів, зображення виняткових характерів у виняткових обставинах, конфлікт героя із середовищем, використання елементів фольклору, фантастики, історичних фактів.

1860 р.
створення Київської
(Старої) громади.

1846–1847 рр.
діяльність
Кирило-Мефодіївського
братства в Києві.

Реалізм

Повернення до раціоналізму, народництво, показ типових характерів у типових обставинах, відображення антигуманного світу й важкого життя трудового народу, соціальних конфліктів і національного гноблення.

Натуралізм

Погляд на людину як продукт біологічних і спадкових впливів, соціального середовища.

1861 р.
скасування кріпацтва
в Російській імперії.

1861–1862 рр.
видання в Петербурзі
щомісячного
суспільно-політичного
й літературного
журналу «Основа»
українською мовою.

1861 р.
створення у Львові
культурно-просвітницького
товариства «Руська бесіда».

1861 р.
перші вибори
до Галицького
крайового сейму.

1863 р.
Валуєвський циркуляр.

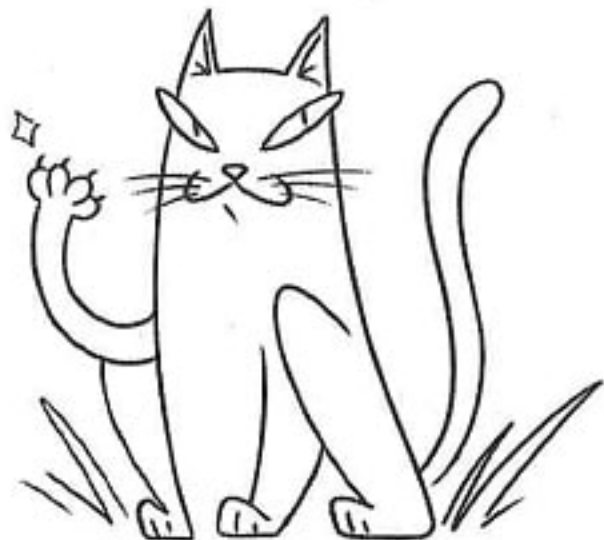
1868 р.
створення у Львові
культурно-просвітницького
товариства «Просвіта».

1873 р.
заснування у Львові
Літературного товариства
ім. Т. Шевченка.

1876 р.
Емський указ.

1884 р.
створення в Станіславові
«Товариства руських жінок».

1887 р.
вихід друком альманаху
творів жінок-письменниць
«Перший вінок».

«Чорна рада»

Автор: Пантелеймон Куліш

Жанр: історичний роман

Напря́м: романтизм

Вийшов друком: 1857

Екранізація: 9-серійний історичний

мінісеріал «Чорна рада» (2000)

режисера Миколи Засєєва-Руденка

ПРО АВТОРА

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819—1897)

Діяльність надзвичайно працюючого, не надто послідовного ду своїх суспільно-політичних поглядах письменника Пантелеймона Куліша припадає на той період, коли Україна зветься Малоросією, фактично є провінцією Російської імперії, а українська культура не має шансів на повноцінний розвиток. Українська інтелігенція

протягом усього ХІХ століття намагається зберегти вияви цієї культури, а головне – мову; іти шляхом просвітництва й покласти життя на службу народу¹. У цій справі Пантелеймонові Кулішеві не було рівних. Він пише вірші і прозу, перекладає зарубіжних класиків і Біблію, збирає та публікує фольклорні матеріали, створює перший український правопис («кулішівку»), публікує україномовні буквар, читанку та брошури просвітницького змісту для простого народу – книжки-метелики, активно співпрацює з журналом «Основа» – першим українським науково-літературним часописом.

Та водночас цей невтомний культуртреґер і патріот створює тритомну історичну проімперську працю «Історія возз'єднання Русі» («История воссоединения Руси», 1874–1877), у якій заявляє, що весь перебіг боротьби за вихід з-під влади Речі Посполитої був плетеницею «украинских разбоев»², а от поєднання з братнім російським народом вийшло цілком ок: порядок нарешті встановили, та й до культури ближче... Словом, суспільно-політичні погляди Пантелеймона Куліша сталими назвати складно.

Про ці суперечності, джерелом яких були не так зовнішні обставини, як внутрішні риси характеру письменника, написано багато – от хоч би в праці Сергія Єфремова з промовистою назвою «Без синтезу. До життєвої драми Куліша» (1924): «Він, можна сказати, шукав і набивався на ятрючі суперечності і, кричучи з болю, не вмів, не міг чи не хотів може уникати того, що цього болю завдавало».

Як й інші українські романтики, Куліш ідеалізує українську минавшину («старосвітчину»), наділяючи її рисами земного раю та

¹ Усе, що ви хотіли знати про українське літературне народництво ХІХ ст., можна прочитати в монографії Соломії Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» (перше видання – 1997 року).

² Українських розбоїв (рос.).

водночас уміщуючи у світовий контекст. Приміром, оповідання «Орися» (1844), написане під враженням від шостої пісні «Одіссеї» Гомера, відтворює зустріч української Навсікаї з козацьким Одіссеєм у режимі ідилії. Тут прекрасне все: і неймовірна врода дочки старого сотника Таволги, і легенда про золоторогих турів, і сцени прання на річці Трубайлі, і зустріч із мужнім красенем-козаком, який їде свататися до Орисі!

У принципі, теза про те, що головна героїня твору має бути непересічної вроди та мріяти лише про щасливе одруження, — подарунок від романтиків українській літературі всіх періодів. У повісті «Огненний змії» (1841), ґрунтованій на фольклорних фантастичних мотивах, Куліш пов'язує таку неймовірну красу з впливом нечистої сили, а в оповіданні «Гордовита пара» (1861) — із «диявольською» гординею (Маруся Ковбанівна через непорозуміння розходиться з парубком Прохором, одружується «на зло» зі старим сотником; у результаті страждають усі, а головні персонажі покінчають життя самогубством — хіба це не нагадує вам романи Люко Дашвар?).

На жаль, слава, честь, мужність, перемоги — усе це лишилося в минулому, править письменник. Не дивно, що в ранній творчості через захоплення романами шотландського письменника Вальтера Скотта, надзвичайно популярного на той час, він звертається до жанру історичної прози. Куліш старанно романтизує минуле та змушує своїх персонажів робити те саме.

Вальтер Скотт — основоположник жанру історичного роману та один із чільних представників європейського романтизму. Його найпопулярніші романи — «Роб Рой» (1817), «Айвенго» (1819), «Квентін Дорвард» (1823) — відтворюють атмосферу епохи,

поєднують історичні факти з вигадкою, а напружену фабулу та любовний конфлікт – із показом суспільно-політичних подій.]

Наслідки «ідилії в головах» яскраво відбилися в романі «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят років тому» («Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесят лет назад», 1843), де історична основа є більшою мірою тлом для морально-етичного конфлікту.

Значну частину творів Пантелеймон Куліш писав і оприлюднював російською, що було закономірним в умовах імперії (скажімо, роман «Чорна рада» мав два варіанти: первісно написаний російською мовою та згодом перекладений автором). Прикметно, що нині питання, чи має право український письменник писати російською, а видавати перекладений українською текст, дуже актуальне.]

Письменник і літературознавець Віктор Петров (Домонтович) указує на народно-поетичні джерела цього твору: «З фольклорної теми батьківського прокляття Куліш робить провідну тему свого роману, вводячи її в певну історичну обстановку...»

Цитата з передмови «Вальтер-скоттівська повість з української минувшини» до видання «Михайла Чарнишенка...» 1928 року. Окрім того, Віктор Петров написав дисертацію, присвячену творчості Пантелеймона Куліша, а також чи не найпопулярніший твір, у якому йдеться про інтимне життя письменника, – «Романи Куліша» (1930).]

Суть справи полягає в тому, що батько виховував Михайла Чарнишенка на прикладах козацької звитяги й так забив йому баки героїчним пафосом, що парубку стало абсолютно все одно, у який

спосіб виявити свій молодечий запал. Підбурюваний негативним персонажем полковником Крижановським, головний герой їде в Голштинію воювати проти Данії за область Шлезвіг (коротше, явно не за українські національні інтереси), а навздогін йому несеться батьківське прокляття. А — логіка, д — дивна; утім, наприкінці роману батько з сином помиряться, хоч і після смерті Михайла.

Тут ми вперше (але не востаннє) натрапляємо на художню версію антисемітизму, притаманного українському народові з давніх-давен. Крижановський у романі Куліша має «выкатившиеся жидовские глаза и неприятное выражение губ»¹ і посилає українських козаків воювати за чужі інтереси для власної вигоди, адже недаремно кажуть: «Жида перехристи да й голову одотни»²...

Інший історичний роман Пантелеймона Куліша «Олексій Однорог» («Алексей Однорог», 1853) присвячений подіям 1604 року в Сіверії (нині Чернігівщина). Тут молодий герой Олексій має вбити Лжедмитрія-Самозванця (який саме йшов цими місцями на Москву, щоб відвоювати в Бориса Годунова царський трон), адже і з нього батько виховував справжнього лицаря, для якого «нет выше чести, нет большей высоты и радости, как умереть за своего государя»³ (чесно кажучи, теж сумнівний зв'язок з українськими національними інтересами). Утім, є в «Олексії Однорозі» ідея, засаднича й для «Чорної ради»: засудження черні, юрби як деструктивного суспільного елемента.

Власне, у цих поглядах на самодержавство та стихійні протестні рухи полягає ключова різниця між Пантелеймоном Кулішем та його залятим другом Тарасом Шевченком, уся творчість якого пронизана

¹ Вилуплені жидівські очі й неприємний вираз губ (рос.).

² Жида перехристи та й голову відітти (рос.).

³ Немає вищої честі, немає більшої висоти і радості, як померти за свого володаря (рос.).